MONUMENTEN INVENTARISATIE PROJECT

Ten geleide

Het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) is een landelijk opgezet project met het doel om in betrekkelijk korte tijd - 5 jaar - een inventarisatie te verkrijgen van bouwkunst en stedebouw uit de periode 1850-1940. De uitvoering van het project wordt verzorgd door de provincies. In Gelderland heeft de provincie de Stichting MIP-Gelderland opgericht, die belast is met de uitvoering van het project.

In Gelderland wordt het MIP uitgevoerd conform de Gelderse streekplanindeling: Midden-Gelderland, Oost-Gelderland, Veluwe en Rivierenland. Binnen deze inventarisatiegebieden wordt per gemeente geïnventariseerd.

Het eindprodukt, waarover de gemeenten de beschikking krijgen, bestaat uit 3 rapporten, te weten een regiobeschrijving, een gemeentebeschrijving en een inventarisatierapport.

In de regiobeschrijving wordt op hoofdlijnen een schets gegeven van ontwikkelingen die bepalend zijn geweest voor de ruimtelijke kwaliteit, i.c. bouwkundige en stedebouwkundige karakteristieken, uit de periode 1850-1940 in het inventarisatiegebied. Het betreft veelal ontwikkelingen en karakteristieken die behalve van lokaal belang ook een boven-lokaal belang vertegenwoordigen.

In de gemeentebeschrijving, die kan worden beschouwd als een verfijning die betrekking heeft op een deel van het grondgebied van de regiobeschrijving, worden op beknopte wijze de voornaamste historisch-geografische, sociaal-economische, bouwkundige en stedebouwkundige ontwikkelingen uit de periode 1850-1940 weergegeven.
In dit verband dient hoofdstuk 4.5. *Karakterisering geïnventariseerde bebouwing* afzonderlijk te worden genoemd. Het betreft een hoofdstuk dat als "schakel" fungeert tussen het beschrijvende en het inventarisatiegedeelte, te weten het inventarisatierapport.

Het inventarisatierapport voorziet in een beknopte weergave per gemeente van de gebouwde omgeving uit de periode 1850-1940 in de vorm van objecten en complexen op basis van de uitgewerkte MIP-formulieren.

Hoewel de 3 rapporten afzonderlijk kunnen worden gelezen, verdient het aanbeveling het inventarisatiegedeelte niet los te zien van het beschrijvende gedeelte en omgekeerd.

GEMEENTEBESCHRIJVING

GEMEENTE WEST MAAS EN WAAL

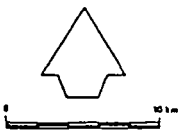

INHOUDSOPGAVE

Blz.

1. INLEIDING 3

2. BODEMGESTELDHEID EN GRONDGEBRUIK 7

3. INFRASTRUCTUUR 9

4. NEDERZETTINGSSTRUCTUUR 11

4.1. Algemeen

4.2. Functionele ontwikkelingen
- periode 1800-1850
- periode 1850-1900
- periode 1900-1940

4.3. Stedebouwkundige structuur:
- Alphen
- Altforst
- Appeltern
- Beneden-Leeuwen
- Boven-Leeuwen
- Dreumel
- Maasbommel
- Wamel
- Verspreide bebouwing

4.4. Ontwikkelingen na 1940

4.5. Karakterisering geïnventariseerde bebouwing

4.6. Typologie uitbreidingen gemeente West Maas en Waal 1850-1940

4.7. Bijzondere gebieden

GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN/BIBLIOTHEKEN, KAARTMATERIAAL EN LITERATUUR 20

1. INLEIDING

De gemeente West Maas en Waal is gelegen in het westelijke deel van het inventarisatiegebied Midden-Gelderland en heeft een oppervlakte van 8.584 hectare. Sinds 1984 bestaat deze gemeente uit de kernen Alphen, Dreumel, Wamel, Boven-Leeuwen, Beneden-Leeuwen, Maasbommel, Appeltern en Altforst. In 1898 werd Leeuwen gesplitst in Boven-Leeuwen en Beneden-Leeuwen.

De noordgrens van de gemeente wordt bepaald door de Waal, de zuidgrens door de Maas. De oostgrens wordt voor een deel bepaald door de Wetering en de Leeuwense Zevend (althans het oude tracé). De gemeente West Maas en Waal grenst aan de gemeenten Heerewaarden, Neerijnen, Tiel, Echteld, Druten en Wychen (zie afbeelding 1, 1a, 1b en 1c).

Het economisch zwaartepunt is na 1900 van Dreumel/Wamel naar Wamel/Leeuwen verschoven. Dit hield verband met de aanleg van de stoomtram Maas en Waal in 1902, en de komst van scheepswerven. In de jaren '32-'36 werden in het kader van de Maasnormalisatiewerken rivierbochten afgesneden en werden bij Lith een stuw en sluis gebouwd. Op 1 januari 1989 telde de gemeente West Maas en Waal 16.758 inwoners.

Afbeelding 1
Gemeente Wamel omstreeks 1867

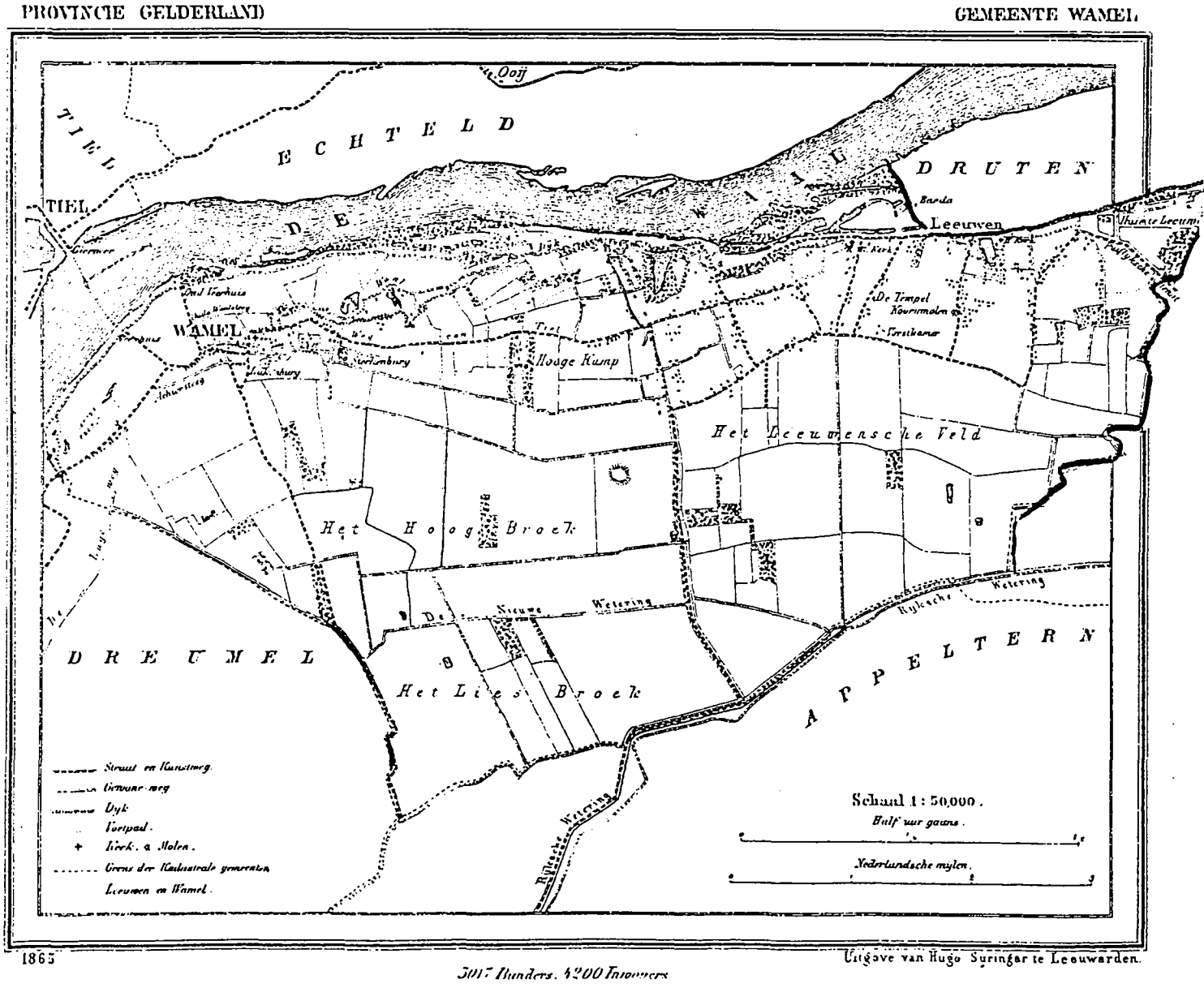

Afbeelding 1a
Gemeente Dreumel omstreeks 1867

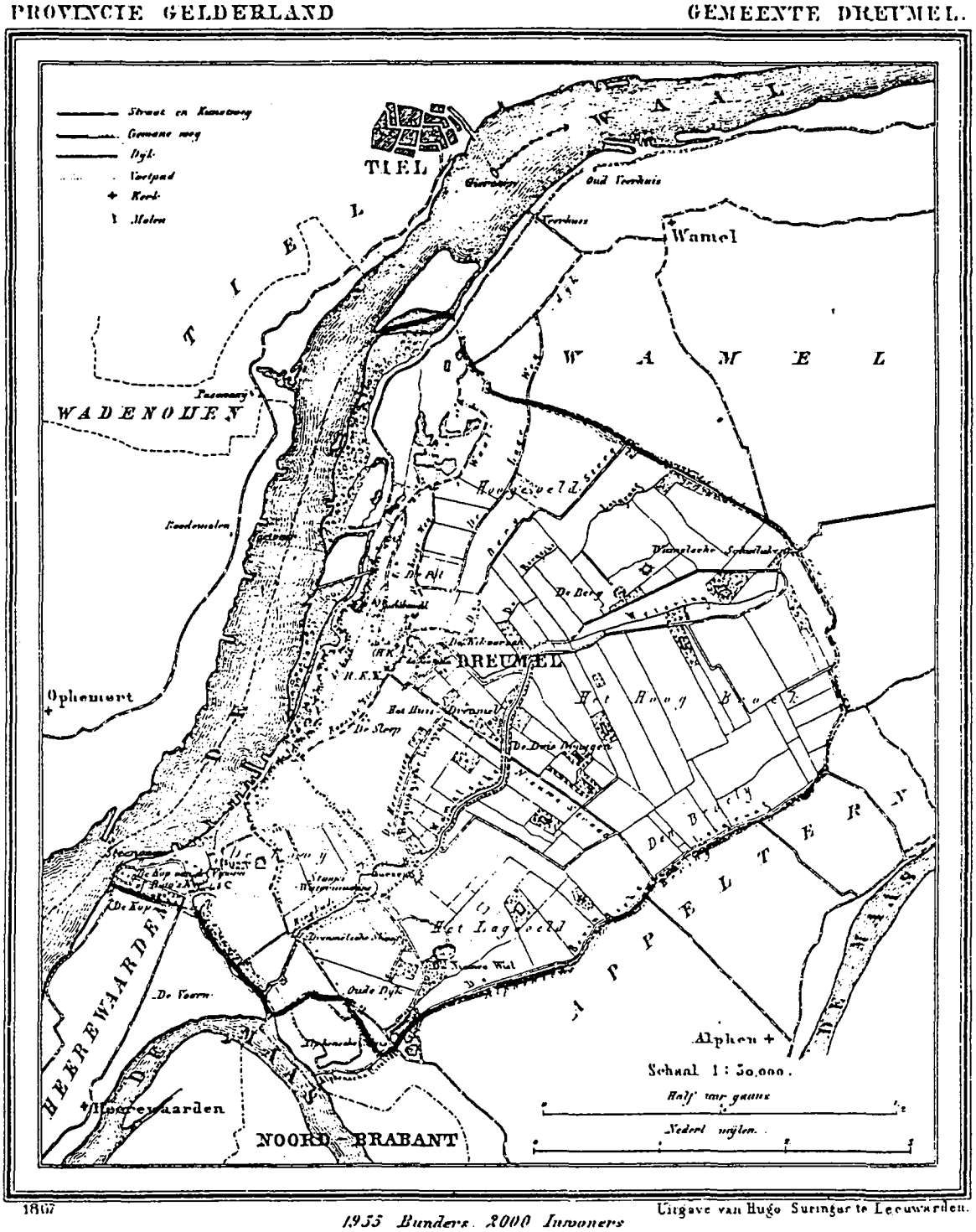

Afbeelding 1b
Gemeente Appeltern omstreeks 1866

1866. Uitgave van Hugo Suringar te Leeuwarden

GEMEENTE APPELTERN c. a. 3311 Bunders. 3050 Inwoners.

Afbeelding 1c
Gemeente Appeltern omstreeks 1866

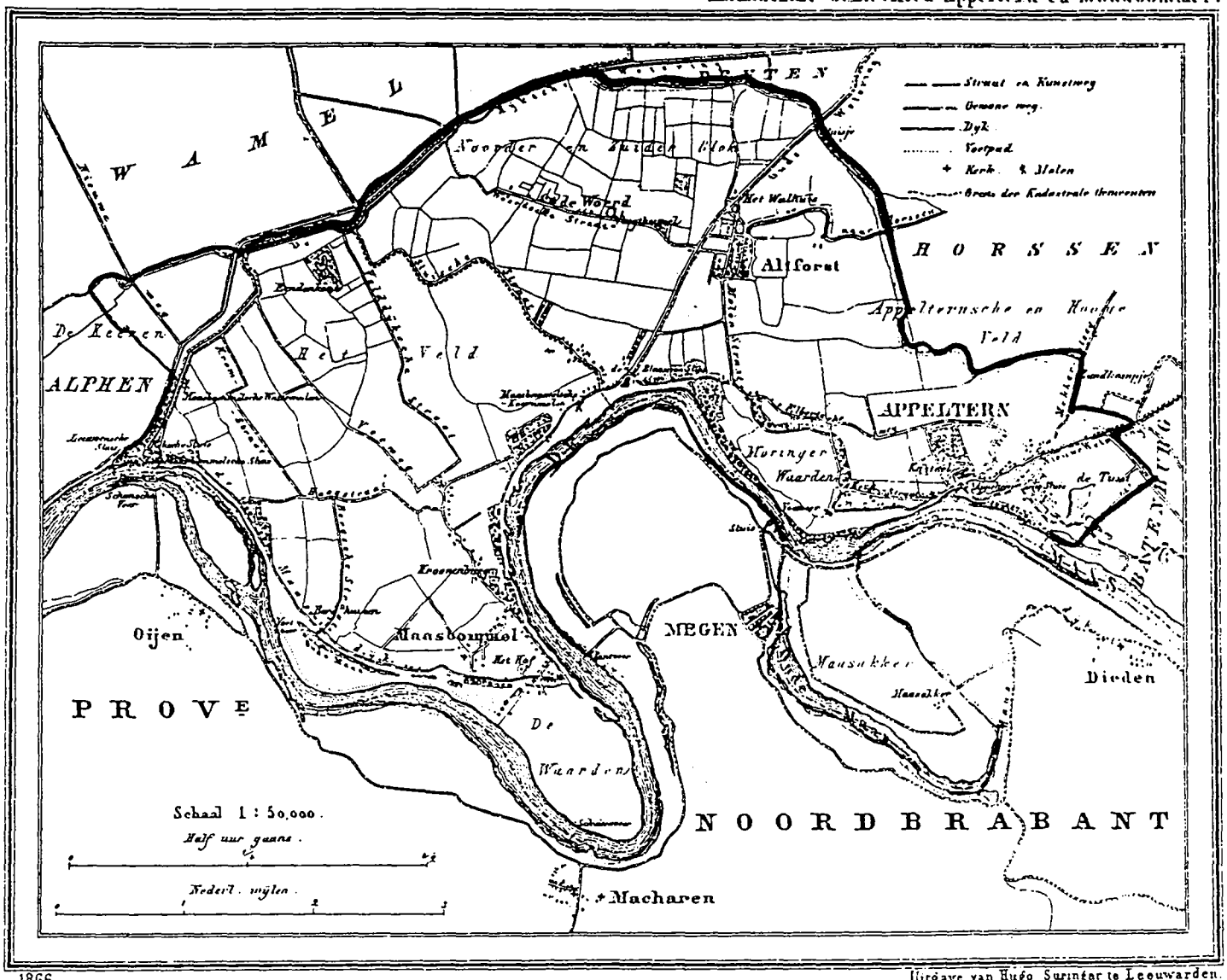

2. BODEMGESTELDHEID EN GRONDGEBRUIK

Zo'n 200.000 jaar geleden hebben de Rijn en de Maas door de Gelderse Vallei - een bekken ten noordwesten van de Over-Betuwe - gestroomd. Gedurende de Saale-ijstijd hebben de grote rivieren hun stroombedding in westelijke richting verplaatst, omdat het landijs de weg naar het noorden onmogelijk had gemaakt. Pas na het afsmelten van de ijsmassa's (zo'n 120.000 jaar geleden) heeft de Rijn zijn noordwaartse afstroming kunnen hervatten. Ofschoon de landijsmassa's gedurende de Weichsel-ijstijd Nederland niet hebben bereikt, is de Rijn opnieuw in westelijke richting gaan afstromen. In het arctische klimaat zijn de rivierbeddingen drooggevallen.
Aan het eind van het Weichselien (ca. 12.000 jaar geleden) heerste een koud klimaat. Uit het Maasdal waaiden grote hoeveelheden zand oostwaarts over het in het Saalien gevormde laagterras. Op dit terras vormden zich duinen. Deze duinzanden zijn niet door de later gevormde jonge rivierafzettingen bedekt geraakt. Na de koude periodes voerden de Maas en Rijn grote hoeveelheden sediment aan, die als oeverwallen en stroomruggen langs de huidige oevers worden aangetroffen. Als gevolg van doorbraken die regelmatig plaatsvonden, vormden zich overslaggronden. Achter de stroomruggen vormden zich de komgronden.
In de gemeente West Maas en Waas worden langs de zuidelijke oever van de Waal oeverwallen, stroomruggronden en kleine rivierduinen aangetroffen, die deel uitmaken van een strook die begint bij Nijmegen en eindigt in de gemeenten West Maas en Waal en Tiel. Achter de oeverwallen en stroomruggronden bevinden zich de komgronden. De uiteindelijke vorming van de uiterwaarden is pas in de 2e helft van de 19e eeuw beëindigd. Zuidelijk van de komgronden bevinden zich wederom stroomruggronden, nu van de Maas (zie afbeelding 2).

Het grondgebruik in de periode 1850-1940 heeft betrekking op de stroomruggronden, komgronden en uiterwaarden. De stroomruggronden, die bestaan uit zavel- en lichte kleigronden, zijn geschikt voor akker- en tuinbouw. De kwaliteit van de stroomruggronden langs de Maas is geringer dan de kwaliteit van deze gronden langs de Waal, vanwege de hogere zuurgraad die het Maaswater na het passeren van de Peel bevat (een hogere zuurgraad betekent een geringer kalkgehalte, hetgeen voor de bodemvruchtbaarheid van groot belang is). De potentiële produktiviteit van de landbouwgronden is dan ook het grootst op de stroomrug langs de Waal. De stroomruggronden zijn niet gelijkmatig over de gemeente verspreid.
De door de Waal gevormde stroomrug bij Boven- en Beneden-Leeuwen neemt in westelijke richting tot aan Wamel sterk in breedte af; de breedte van de Waalstroomrug bij Dreumel en de Maasstroomrug bij Greffeling is aanzienlijk geringer dan tussen Maasbommel en Altforst. Omstreeks het midden van de 19e eeuw werden vooral aardappelen verbouwd, en daarnaast ook gerst (Appeltern), haver (Dreumel) en tabak (Wamel). De komgronden zijn in gebruik als grasland. In de uiterwaarden werd klei gewonnen ten behoeve van de baksteenindustrie.

De strookvormige verkavelde graslanden in de komgrondgebieden laten het beeld zien van een grootschalig polderlandschap. Het ontginnings-patroon is afgestemd op weteringen en dijken.

Afbeelding 2
Geomorfologische kaart gemeente West Maas en Waal

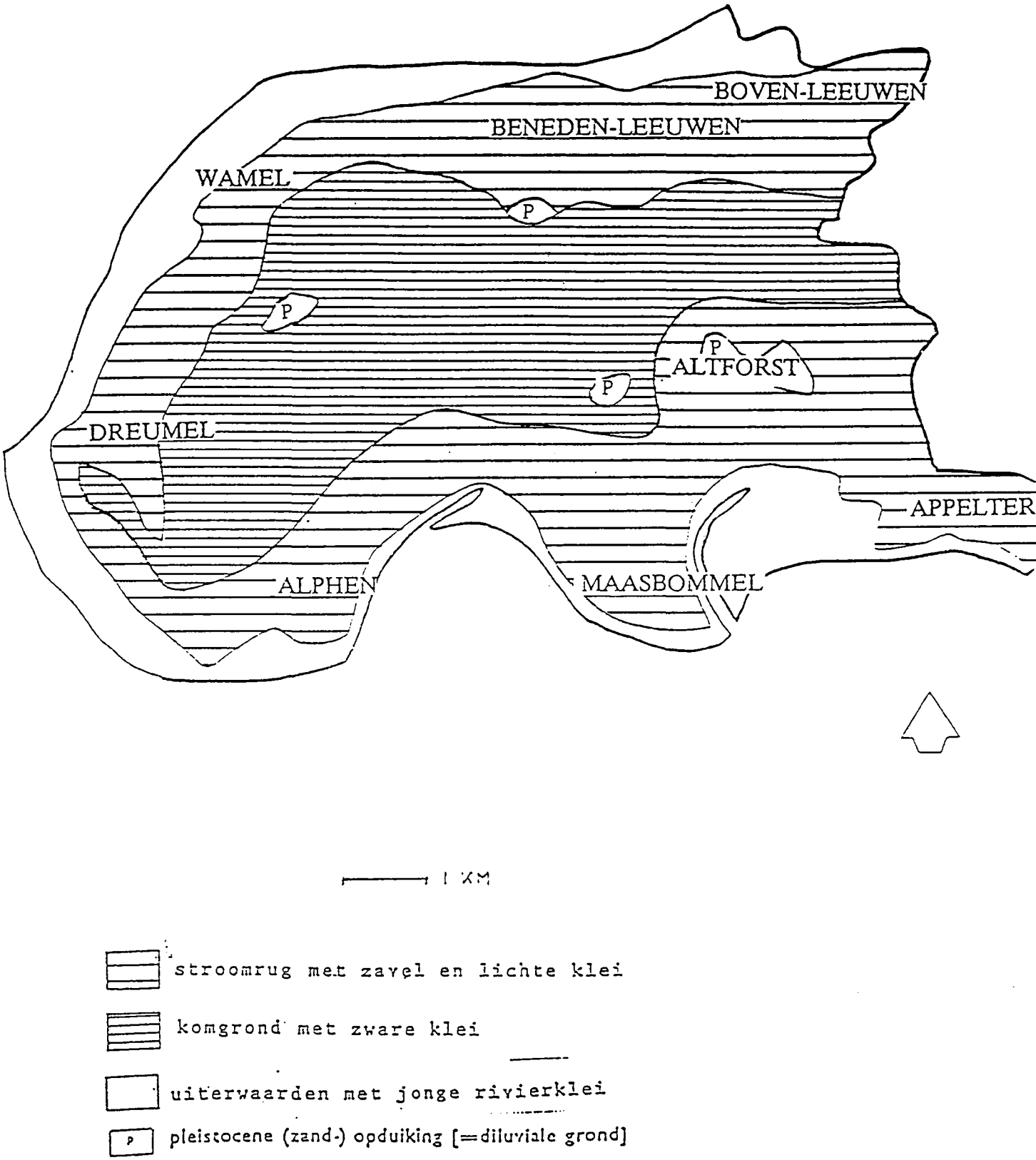

Aangezien de gemeente West Maas en Waal de laagst gelegen gemeente in het Land van Maas en Waal is, stroomt het grond- en oppervlaktewater in westelijke richting. Met het graven van de Oude Wetering en de Nieuwe Wetering is veel van dit water naar het westen gekanaliseerd. De zware dwarsdijk, de Zijwend, die aan de oostgrens van de gemeente is aangelegd, fungeerde als waterkering. Het overtollige water is door de dorpspolders via weteringen, wallen en sluizen naar de rivieren gekanaliseerd. De Oude Wetering, oorspronkelijk afstromend op de Greffelingse Sluis, wordt via de Blauwe Sluis naar de Maas geleid; voor de afwatering van de Rijkse Wetering fungeren de Greffelingse Sluis en Nieuwe Schans; de Nieuwe Wetering stroomt via de Appelternse Sluis in de Maas. Regelmatig zijn de sluizen herbouwd en kaden verhoogd om de overvloed van het water uit het oosten te reguleren. In 1846 is in Dreumel het eerste stoomgemaal in Nederland in gebruik genomen. Stoomgemaal "De Tuut" te Appeltern (1918) vormt de laatste in de reeks van stoomgemalen. In 1932-1936 zijn Maaskanalisatiewerkzaamheden uitgevoerd. De sluis en stuw te Lith zijn toen gebouwd. Tevens zijn toen kanaalbochten afgesneden.

De bewoningsconcentraties bevinden zich alle op de stroomruggronden langs de Maas en de Waal. Langs de Waal betreft het Boven- en Beneden-Leeuwen, Wamel en Dreumel. Langs de Maas betreft het Alphen, Altforst, Maasbommel en Appeltern. Bij Dreumel, Altforst en Beneden-Leeuwen bevinden zich tevens kleine pleistocene zandopduikingen (rivierduinen) temidden van de stroomruggronden. De aanwezigheid van grootgrondbezit heeft ertoe geleid dat clustering van bewoningsconcentraties heeft kunnen plaatsvinden. Daarnaast hebben de polderschappen uitbreiding van de nederzettingsstructuren in belangrijke mate tegen gehouden.

3. INFRASTRUCTUUR

De belangrijke (verbindings-)wegen, zowel aan de Waal- als aan de Maaskant, bevinden zich op de stroomruggronden. De oudste is de Koningstraat, waarvan het oude tracé is terug te vinden ten zuiden van de Hogeweg (Wamel) en de Zandstraat/Trambaan (Beneden-Leeuwen). De verbindingswegen tussen het Waalse en het Maasgedeelte betreffen veelal van oorsprong veedriften - die door de komgronden werden verlengd -, oude weteringen of kaden. Als gevolg hiervan kreeg het wegennet een gridpatroon. De verbinding Dreumel-Alphen (Nieuwstraat/Lindenstraat) dateert in elk geval al van vóór 1860; de verbinding Wamel-Alphen (Nieuweweg) was in 1910 al in gebruik. De verbinding (Beneden-)Leeuwen/Altforst (Veesteeg/Woerdsestraat) dateert van omstreeks 1930. Na 1933 werd de Van Heemstraweg vanaf Druten doorgetrokken tot Dreumel (1952 voltooid). In de loop van de jaren '30 van deze eeuw werden de wegen verbeterd.
In 1902 bereikte de stoomtram Maas en Waal en Wamel. Daarmee was een goede tramverbinding met Nijmegen tot stand gekomen. De stoomtram heeft tot 1934 bestaan, waarna de dienst door de M.B.S. (N.V. Maas-Buurtspoorweg) werd overgenomen door middel van autobussen.

Waal en Maas vormden lange tijd de voornaamste verbindingsroute. De oudste dijken langs Waal en Maas dateren uit de 14e eeuw. Vanaf die tijd zijn de uiterwaarden gevormd, die breed zijn langs de Maas als gevolg van de meanderende werking van deze rivier.

Afbeelding 3
Gemeente Maas en Waal, belangrijkste wegen omstreeks 1940

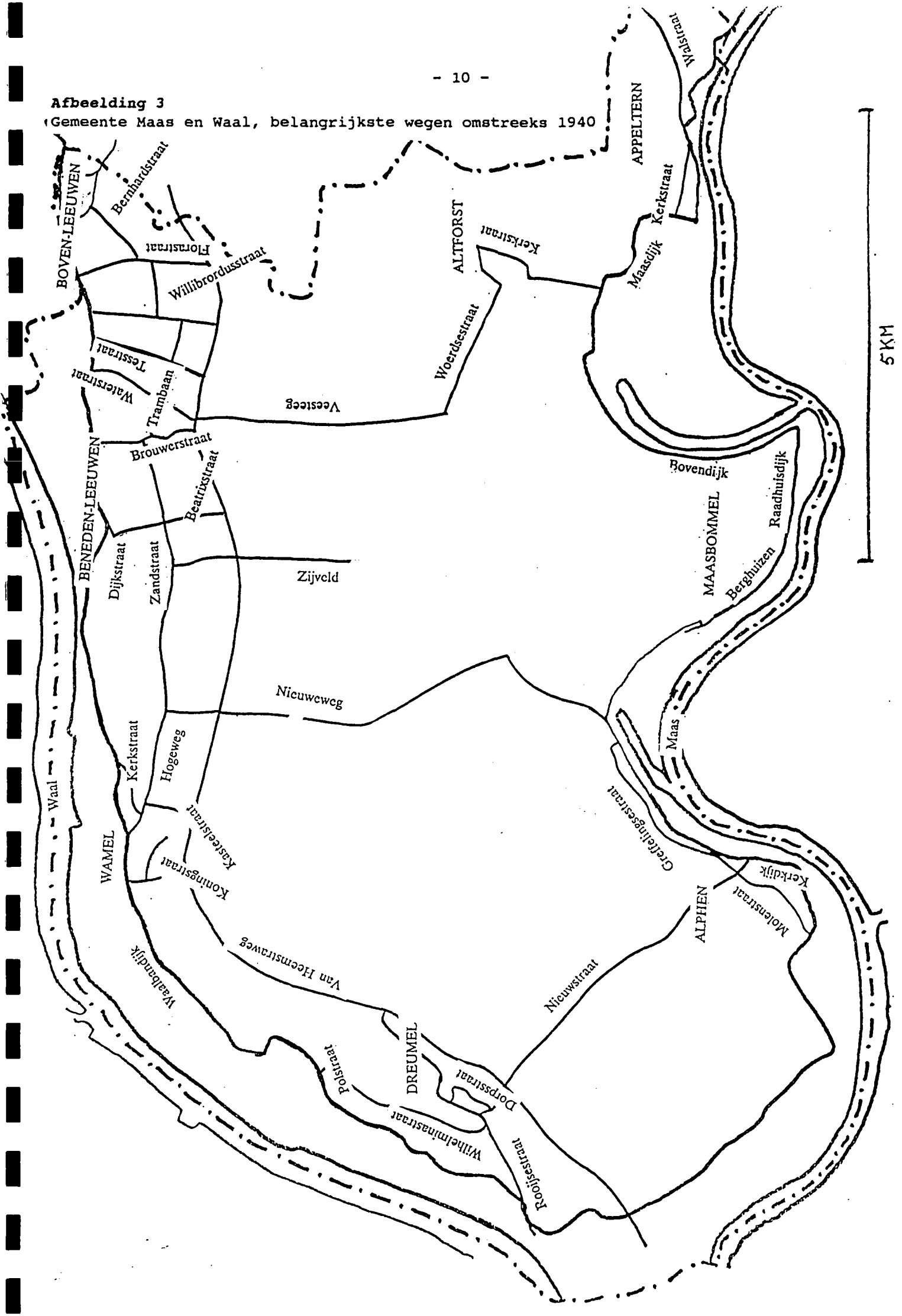

De Wetering die van oost naar west door het gebied stroomt, is bepalend voor de waterafvoer. Stoomgemaal "De Tuut" te Appeltern (1918) is de laatste in de reeks van stoomgemalen vanaf 1846 ten behoeve van de polderbemaling. Daarna werd overgeschakeld op electrische gemalen.
In de periode 1932-1936 werd in het kader van zgn. Maasverbeteringswerken tussen Alphen en Appeltern een aantal rivierbochten afgesneden. Bij Lith werden een stuw en schutsluis gebouwd.

De doorbraak van de bandijk langs de Waal in 1861 is aanleiding geweest tot het uitvoeren van een aantal waterstaatkundige werken, waaronder de aanleg van vluchtheuvels (3 onder Alphen, 1 onder Altforst, 1 in Dreumel en 1 in Wamel-Kerkstraat), verlegging van de bandijk bij Leeuwen na de aanleg van een nieuwe Veerdam bij Wamel (1863) en een sluitdijk te Dreumel richting Heerewaarden (1904).
In de 19e eeuw bevond zich aan de Appelternse Maasdijk een belangrijke loskade, een van de weinige aan de Maas. Langs Waal en Maas bevonden zich diverse veren. Als gevolg van Maasverbeteringswerken is een aantal veren langs de Maas verplaatst of verdwenen. Nog bestaande voetveren langs de Maas zijn het Lithse veer, het Schanse veer en het veer bij Maasbommel. Langs de Waal bevinden zich veren bij Wamel, Dreumel en Leeuwen. Het "Groot Veer te Wamel" is in belang afgenomen als gevolg van de aanleg van de Prins Willem-Alexanderbrug (1974).

Omstreeks 1930 werden Appeltern en Wamel aangesloten op het provinciale elektriciteitsnet van de P.G.E.M. Dreumel 10 jaar later.

4. NEDERZETTINGSSTRUCTUUR

4.1. Algemeen

In de loop van de 9e eeuw is het Land van Maas en Waal permanent bewoond geraakt. Alphen wordt voor het eerst schriftelijk vermeld in de 12e eeuw, evenals Altforst. Appeltern wordt in kronieken vermeld in het begin van de 9e eeuw, evenals Dreumel en Wamel. Leeuwen en Maasbommel worden in de 14e eeuw vermeld, maar zijn vermoedelijk ouder. In de 14e eeuw was Maasbommel reeds in het bezit van stadsrechten. Omstreeks 1450 werd Maasbommel opgenomen in het Hanzeverbond. Vanaf de 14e eeuw hebben ontginningen plaatsgevonden. De oudste weteringen, kaden en dijken dateren uit deze periode.
Aan het eind van de 17e eeuw kwam in Wamel en Leeuwen de tabaksteelt tot ontwikkeling. Tal van adellijke en halfadellijke families, waaronder de Heren van Appeltern en Altforst, de Heren van Dreumel en de Heren van Leeuwen, bezaten het overgrote deel van het grondgebied van de gemeente.

4.2. Functionele ontwikkelingen

Periode 1800-1850
In het begin van de 19e eeuw was de bevolking vooral werkzaam in de landbouw. In Dreumel werd in deze periode een steenfabriek opgericht. De tabaksteelt heeft de oprichting tot gevolg van een kleine tabakskerverij in Dreumel en een sigarenfabriek in Wamel. In Beneden-Leeuwen bevonden zich 2 kleine scheepswerven.

Langs de Maas deden zich dergelijke ontwikkelingen niet voor. In 1846 werd in Dreumel het eerste stoomgemaal in ons land in gebruik genomen.

Periode 1850-1900

De baksteenfabricage is, na de landbouw, in het 3e kwart van de 19e eeuw het voornaamste middel van bestaan. In Wamel werden 2 steenfabrieken opgericht. Het steenfabriekje in Alphen (1869 opgericht) moest in 1878 al weer sluiten.
Een geringe groei viel waar te nemen in de werknemersaantallen in de sigarenfabriekjes, weverijen, manden- en klompenmakerijen en een sterkere groei in de scheepswerven. De bevolkingstoename was in de periode 1850-1875 het grootst (zie afbeelding 4), namelijk ca. 25..... per jaar. Na 1875 trad er een verschil op in de bevolkingstoename in de 3 deelgemeenten.
In het laatste kwart van de 19e eeuw ontstond een toenemend verschil in economische ontwikkeling tussen Appeltern, Dreumel en Wamel.
Appeltern, dat in hoge mate afhankelijk bleef van de landbouw, heeft sterk te lijden gehad onder de agrarische crisis.
In Dreumel werden kleine houtzagerijen, meelfabrieken en roomboterfabrieken opgericht. De sigarenfabricage verdween uit Dreumel. De tabaksteelt en -fabricage beperkte zich toen tot Wamel.
In Boven-Leeuwen werd een sigarenfabriek opgericht en een roomboterfabriek. Ook in Beneden-Leeuwen bevond zich een roomboterfabriek. De industriële ontwikkeling vond vooral plaats in de baksteenfabricage en de scheepswerven.

Afbeelding 4

Bevolkingsontwikkeling gemeente West Maas en Waal 1850-1940
(indexcijfers: 1850, 7.966 inwoners = 100)

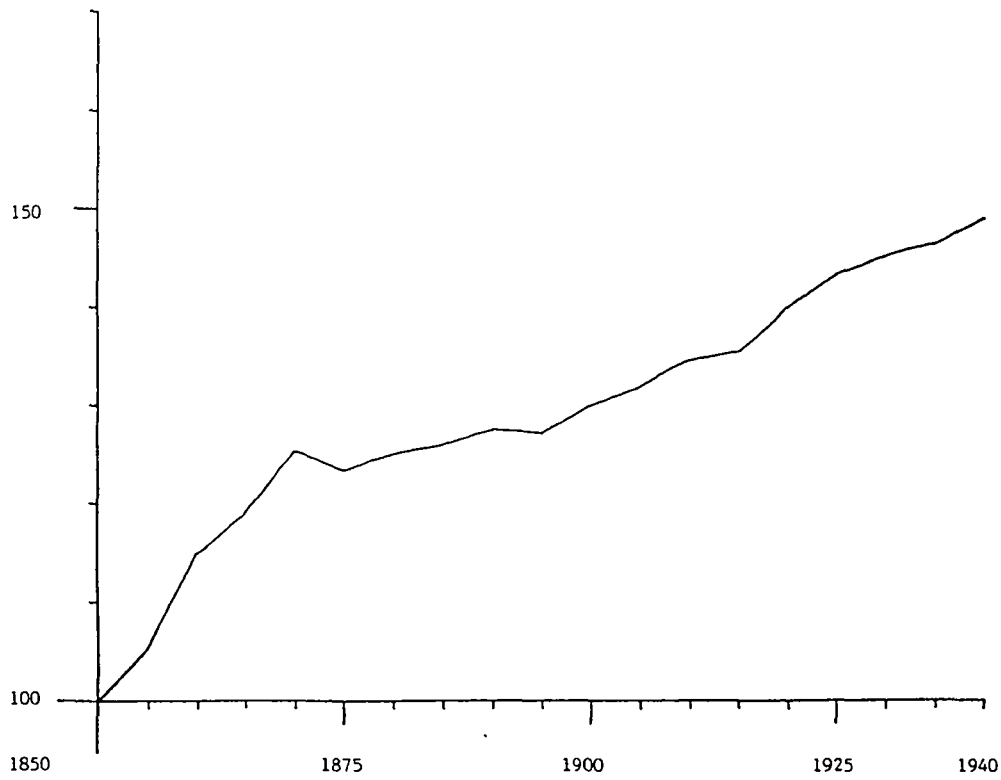

Periode 1900-1940
In 1898 werd Leeuwen gesplitst in Boven-leeuwen en Beneden-Leeuwen. Het nieuwe gemeentehuis werd in 1899 in Beneden-Leeuwen gebouwd. Deze verschuiving is mede ingegeven door het belang van een grotere toegankelijkheid van Leeuwen ten opzichte van Nijmegen. In 1902 verbond de stoomtram Maas en Waal, Wamel met Nijmegen. Van Dreumel/ Wamel verschoof na 1900 het economisch zwaartepunt naar Wamel/Leeuwen. De in de 19e eeuw in gang gezette economische ontwikkelingen zetten zich niet door na de eeuwwisseling.
De gemeente West Maas en Waal bleef tot aan de Tweede Wereldoorlog haar agrarisch karakter behouden. De landbouw schakelde over van akkerbouw naar weidebouw, waarbij de bouwlanden op de stroomruggen omgezet werden in graslanden en boomgaarden (met name in Wamel en Leeuwen).
Appeltern bleef zo goed als verstoken van industriële activiteiten. Pas met de kanalisatie van de Maas in de jaren '30, waarbij de Maasbochten bij Appeltern, Maasbommel en Alphen werden afgesneden, vonden op bescheiden schaal nieuwe ontwikkelingen plaats. De industrialisatie in Dreumel beperkte zich in deze periode tot een zuivel- en meelfabriek. De baksteenfabricage en de mandenmakerij bleven de belangrijkste werkgevers buiten de landbouw. De scheepswerf werd gesloten. De sterkste bevolkingstoename en de sterktste industrialisatie deden zich voor in Wamel en de beide Leeuwen. Er werd een aantal meel-, roomboter-, meubel- en klompenfabrieken opgericht en in 1934 een wijnfabriek. Van een spectaculaire industrialisatie was evenwel geen sprake. De meubelindustrie kwam op gang nadat de scheepswerven minder emplooi boden en de timmerlieden zich richtten op de vervaardiging van meubels. De baksteenfabricage maakte moeilijke tijden door. De regionale betekenis van Wamel nam toe door de bouw van een ziekenhuis in 1931.

4.3. Stedebouwkundige structuur
De kernen in de gemeente West Maas en Waal zijn lintvormig ontstaan aan de wegen op de oeverwallen langs de Waal en de Maas. In de periode 1850-1940 veranderde er weinig in de stedebouwkundige opzet van de kernen in de gemeente West Maas en Waal. De bebouwing vond plaats langs de bestaande wegen als uitbreiding of als verdichting van het lineaire patroon, zonder nieuwe gehuchtvorming. De uitbreiding van de nederzettingsstructuur vond in de periode 1850-1940 vooral plaats in Beneden-leeuwen en Wamel, in mindere mate in Dreumel.

Alphen
Voor 1850 vond verspreide bebouwing plaats langs de Kerkstraat en de Kerkdijk. In de periode 1850-1940 vond uitbreiding van de bebouwing plaats langs de Molenstraat/Greffelingsestraat, die de Kerkstraat kruist, en langs de Lindenlaan richting Dreumel.

Altforst
Voor 1850 vond bebouwing plaats langs de Kerkstraat. In de periode 1850-1940 vond verdichting plaats van de bestaande structuur.

Appeltern
Voor 1850 vond bebouwing plaats langs de Kerkstraat en Walstraat. In de periode 12850-1940 vond verdichting plaats langs Kerkstraat en Maasdijk en langs de Maasdijk in de richting van "De Tuut".

Beneden-Leeuwen
Voor 1850 werd bebouwing aangetroffen langs de Zandstraat, Het Zand, het tracé van de oude Koningstraat, de Waalbandijk, het wegtracé van de huidige Beatrixstraat, Zijveld en de Brouwerstraat. Concentraties langs de Waalbandijk, daar waar de Korte Brouwerstraat en Dijkstraat op haar uitkomen. In de periode 1850-1940 vond verdichting plaats langs genoemde wegen.

Boven-Leeuwen
Voor 1850 werd verspreide bebouwing aangetroffen langs de loodrecht op de Waalbandijk staande Waterstraat, Tesstraat, Molenstraat en het wegtracé van de huidige Bernardstraat. In de periode 1850-1940 vond verdichting plaats langs genoemde wegen. Langs de Waalbandijk werden grotere en kleinere boerderijen gebouwd. Langs de Waterstraat vond bedrijfsontwikkeling plaats. Langs de Willibrordusstraat, die de Florastraat en Molenstraat met elkaar verbindt, vond bebouwing plaats.

Dreumel
Voor 1850 werd verspreide bebouwing aangetroffen langs de Hogeweg, Rooysestraat, Dorpsstraat, Polstraat en de Waalbandijk. Tussen 1850 en 1940 werd de hoofdstructuur bestaande uit Wilheminastraat (Polstraat), Rooysestraat, Dorpsstraat, met de smallere tussenverbindingen dichter bebouwd. De Rooysestraat (richting Heerewaarden) werd lineair bebouwd.

Maasbommel
Voor 1850 werd lineaire bebouwing aangetroffen langs Berghuizen en de Raadhuisdijk. In de periode 1850-1940 vond verdichting van bebouwing plaats langs genoemde wegen, alsmede langs de Bovendijk-/Velddijksestraat.

Wamel
Voor 1850 werd lineaire bebouwing aangetroffen langs de Dorpsstraat en de Koningstraat en tussen de Waalbandijk en de Kerkstraat. In de periode 1850-1940 vond bebouwing plaats langs de Hogeweg. Aan de Kasteelstraat werd een rij arbeiderswoningen gebouwd.

Verspreide bebouwing
Verspreide bebouwing komt voor in de gehuchten Moordhuizen, Greffeling, Nieuwe Schans, Blauwe Sluis en Tuut. Het betreft in de regel verspreide bebouwing langs de Maasdijk. Greffeling en Blauwe Sluis zijn nabij een sluis gelegen. Nieuwe Schans nabij een veer. Het gehucht Tuut nabij veer en sluis.

4.4. Ontwikkelingen na 1940

Na 1940 vond een aantal belangrijke ontwikkelingen plaats op het gebied van de infrastructuur. Ten behoeve van de afwatering werd in 1952 in Alphen een gemaal gebouwd. In hetzelfde jaar werd de Van Heemstraweg doorgetrokken tot Dreumel. De verbinding noord-zuid, die gebruik maakt van een 14e eeuwse kadetracé, werd ingesteld. De Dijkgraaf de Leeuwweg verbindt Alphen met Appeltern. In 1974 werd de Prins Willem-Alexanderbrug over de Waal bij Beneden-Leeuwen aangelegd. In de jaren '50 en '60 heeft een grootscheepse ontwatering van de komgrondgebieden plaatsgevonden. Daardoor is thans ook in dit gebied van verspreide bebouwing (veelal als gevolg van boerderijverplaatsing) sprake.

4.5. Karakterisering geïnventariseerde bebouwing

Wonen

In de gemeente West Maas en Waal worden enige villa's aangetroffen in onder meer neoclassicistische en eclecticistische stijl en Jugendstil en kleinere woonhuizen, deels van oorsprong boerderijen, en arbeiderswoningen.

Werken

De karakteristieke bebouwing in de categorie werken betreft vooral boerderijen. Zij zijn van het hallehuistype. Als afgeleide vorm daarvan komt de T-boerderij voor. In de uiterwaarden langs de Waal in de plaats Wamel bevinden zich 2 bazenwoningen van steenfabrieken, waarvan één met een dubbel woonhuis. De steenfabrieken zelf zijn inmiddels verdwenen. Voorts wordt in Beneden-Leeuwen een windkorenmolen van het stellingtype (1857) aangetroffen, een maalderij uit 1904 in Boven-Leeuwen, een woonhuis annex bakkerij uit ca. 1900 en een molenromp (1845) in Dreumel. Tenslotte een woning, annex fabriekje uit de 19e eeuw in Wamel.

Infrastructuur

Voor het Maasgebied in de gemeente West Maas en Waal worden karakteristieke infrastructurele complexen aangetroffen bestaande uit al dan niet meer gave sluizen met stoomgemalen; in Alphen een sluis, brug en stoomgemaal (Rijksche Sluis) en een stoomgemaal (Leeuwensche Sluis), in Appeltern een sluis, brug, stoomgemaal met machinehuis en kolenloods en een dubbele machinistenwoning en nog een sluis, brug en stoomgemaal (Blauwe Sluis), in Maasbommel een resterend deel van een stoomgemaal (Maasbommelsche Sluis).
Langs de Maas en Waal, te weten in de plaatsen Alphen, Appeltern, Dreumel en Maasbommel, zijn dijkmagazijnen uit de 2e helft van de 19e eeuw gesitueerd.
Verder worden nog veerhuizen aangetroffen in Alphen (hotel-veerhuis; 1e steen 1912) en in Dreumel.

Maatschappelijke voorzieningen
In de dorpskernen domineren de kerkgebouwen met pastorie en begraafplaats. In Alphen de in 1929-1932 grondig gerestaureerde middeleeuwse R.K. kerk, in Altforst de R.K. eenbeukige kerk in neoromaanse stijl (1890-1891) en het N.H. zaalkerkje in neogotische stijl (1824), in Appeltern de R.K. driebeukige kerk, volgens basilicale opzet in neogotische stijl (1906-1907), in Beneden-Leeuwen de R.K. kerk, een neoromaanse kruisbasiliek (1898-1900), in Boven-Leeuwen de R.K. kerk met 3 beuken en pseudotransept in laat-neogotische stijl (1916-1917), in Dreumel de R.K. kruisbasiliek met 3 beuken in neogotische stijl (1867-1867;toren 1870-1871;1925;1946), in Maasbommel de R.K. neogotische basiliek met 3 beuken (1868-1869) en de Hervormde kerk met *neogotische en neoclassicistische elementen (1842) en tenslotte* in Wamel de in Bossche School-stijl ontworpen R.K. kruisbasiliek met 3 beuken (1953-1954).
Een villa uit de 2e helft van de 19e eeuw met een klooster uit 1921 waren vroeger eigendom van Franciscanessen.

In Appeltern waren ten behoeve van het onderwijs opgericht een school en meesterswoning uit de 2e helft van de 19e eeuw, een protestantse school (1837) met schoolmeesterswoning (1e kwartaal 20e eeuw), een R.K. school (1930 1e steen) en meesterswoning vlakbij de kerk en een schooltje van rond 1900 in Boven-Leeuwen, een R.K. meisjesschool (resterend deel) in Dreumel, een schoolmeesterswoning (1929 1e steen) in Maasbommel en in Wamel 2 scholen uit de 1e helft van deze eeuw.
In Beneden-Leeuwen en in Maasbommel bevindt zich een raadhuis, de eerste in eclecticistische stijl (1899) en de laatste met invloeden van de Delftse Schoolstijl. In Dreumel bevinden zich 3 verenigingsgebouwen uit 1855 (1e steen), 1902 (1e steen) en het 2e kwart van de 20e eeuw, in Wamel een harmoniegebouw van rond 1900.
Ter herdenking van watersnoodrampen werden er langs de Waaldijk 2 monumenten opgericht (1874/1893), waaronder een in Dreumel (1864).

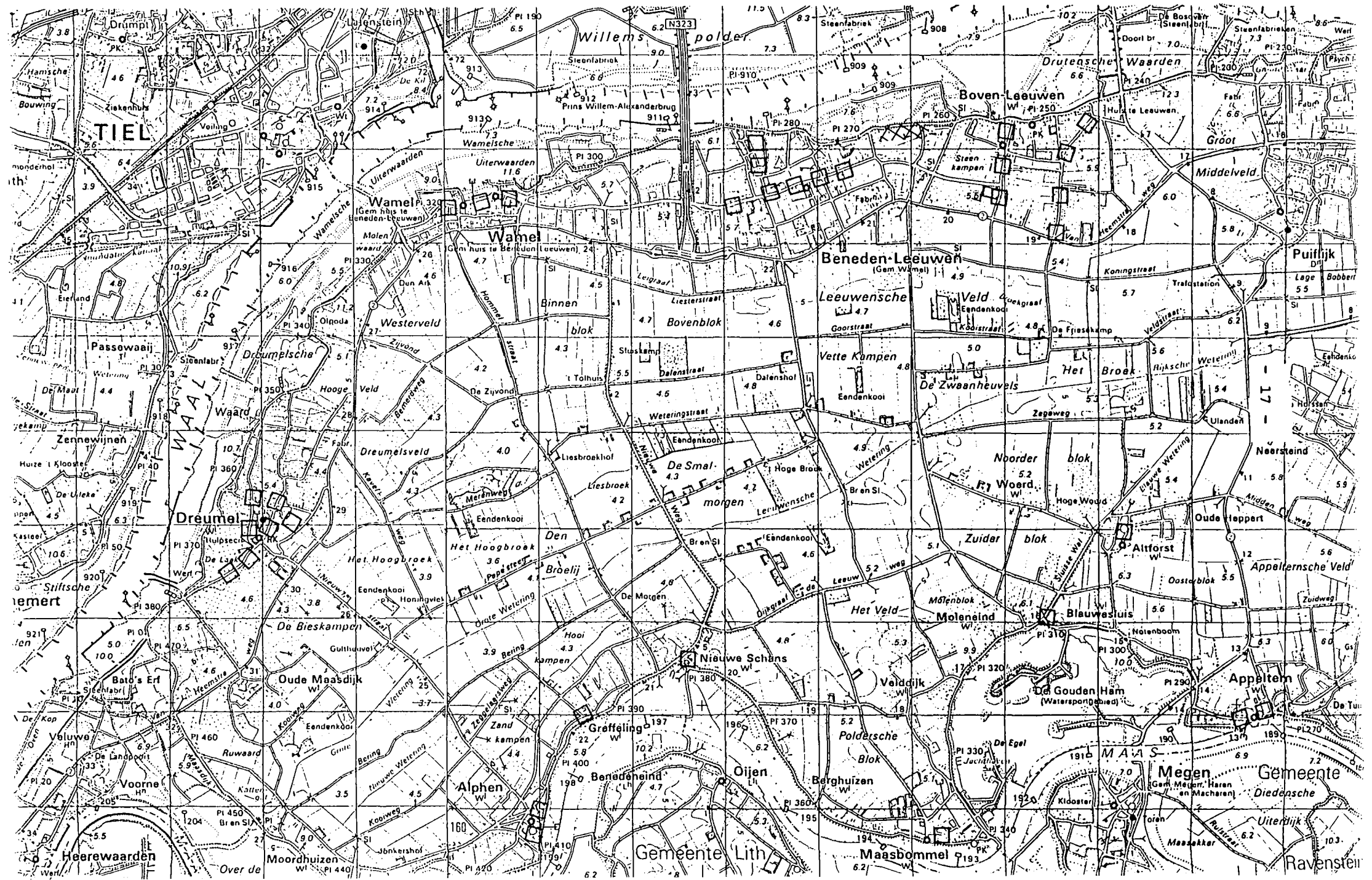
TIEL
Willems polder
Drutensche Waarden
Boven-Leeuwen
Wamel
Beneden-Leeuwen
Leeuwensche Veld
Vette Kampen
De Zwaanheuvels
Het Broek
Noorder blok
Zuider blok
Woerd
Puiflijk
Passewaaij
Dreumelsche Waard
Dreumel
Zennewijnen
Dreumelsveld
De Smalmorgen
Den Broelij
Nieuwe Schans
Greffelingen
Alphen
Oijen
Benedeneind
Berghuizen
Maasbommel
Gemeente Lith
Gemeente Diedensche
Megen
Appeltern
De Gouden Ham
Velddijk
Moleneind
Blauwesluis
Altforst
Oude Heppert
Appelternsche Veld
Neersteind
Oude Maasdijk
Heerewaarden
Moordhuizen
Voorne
Veluwe
Ravenstein
MAAS
WAAL
Prins Willem-Alexanderbrug
N323

4.6. Typologie uitbreidingen gemeente West Maas en Waal 1850-1940

Toelichting bij kaart 1

Type aanduiding	Type-omschrijving	Bijzondere gebieden
Gebieden zonder woonfunctie		
Industriegebieden	- functie: industrie/bedrijvigheid/handel/verkeer (b.v. spoorwegemplacement, vliegveld) - inrichting en bebouwing vaak in samenhang met specifieke locatie en/of specifieke functies (b.v. haventerreinen, kolenmijn/waterleidingbedrijf)	
Andere aanduidingen		
- Lineaire ontwikkelingen	- functie: gemengd of wonen - niet-planmatige en planmatige ontwikkelingen	

4.7. Bijzondere gebieden

De term bijzonder gebied wordt gehanteerd voor gebieden die zijn gebouwd of aangelegd in de periode 1850-1940. Bij de beoordeling is de criterialijst (zie blad 19) gehanteerd volgens de zgn. "MIP-handleiding". Hierbij zijn grotere samenhangende (stede-)bouwkundige structuren bekeken. Bij de bouwkundige inventarisatie zijn samenhangende bouwkundige complexen aangegeven.
Dat in de gemeente geen of weinig bijzondere gebieden voorkomen, zegt niets over de schoonheid of opbouw van de gemeente.

Bijzonder gebieden uit de periode 1850-1940 komen in de gemeente West Maas en Waal niet voor.

CRITERIA VOOR DE AANDUIDING BIJZONDERE GEBIEDEN

I. Intrinsieke stedebouwkundige kwaliteit, zoals:
   1. kwaliteit van het ruimtelijk concept;
   2. betekenis vanwege de verkaveling/inrichting/voorzieningen;
   3. betekenis vanwege architectonische/architectuurhistorische kwaliteit;
   4. betekenis vanwege specifieke vorm voor specifieke functionele ontwikkelingen (b.v. havengebied, city-ontwikkeling, sportpark)

II. Bijzondere historische betekenis, zoals:
   1. structuur, bestemming of verschijningsvorm, verbonden met en duidelijk uitdrukking gevend aan een specifieke politieke, culturele, geestelijke, sociale, economische of algemeen historische ontwikkeling;
   2. betekenis voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en voor de ontwikkeling van het stedebouwkundig denken;
   3. betekenis vanwege de innovatieve waarde of pioniersfunctie (type, motief, datering)

III. Stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving, zoals:
   1. betekenis als onderdeel van een groter geheel
   2. betekenis vanwege ruimtelijke relaties met de omgeving;
   3. betekenis vanwege markering van het stadsbeeld, als ruimtelijke of functionele dominant in een groter geheel of als representant van een groter geheel

IV. Gaafheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten)

V. Zeldzaamheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten)

GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN/BIBLIOTHEKEN/KAARTMATERIAAL EN LITERATUUR

Archieven en bibliotheken

* Rijks Archief in Gelderland
* Gemeente West Maas en Waal
* Katholieke Universiteit Nijmegen, faculteitsbibliotheek Beleidswetenschappen
* Stichting Arnhemse Openbare en Gelderse Wetenschappelijke Bibliotheek
* Bibliotheken Provincie Gelderland

Afbeeldingen

*	Afbeelding 1	Gemeente Wamel omstreeks 1867
*	Afbeelding 1a	Gemeente Dreumel omstreeks 1867
*	Afbeelding 1b	Gemeente Appeltern omstreeks 1866
*	Afbeelding 1c	Gemeente Appeltern omstreeks 1866
*	Afbeelding 2	Geomorfologische kaart gemeente West Maas en Waal
*	Afbeelding 3	Gemeente West Maas en Waal, belangrijkste wegen omstreeks 1940
*	Afbeelding 4	Bevolkingsontwikkeling gemeente West Maas en Waal, 1850-1940
*	Kaart 1	Typologie uitbreidingen gemeente West Maas en Waal 1850-1940

Kaartmateriaal

* Topografische kaart 1/25000, diverse jaargangen
* Topografische kaart 1/50000, diverse jaargangen
* Topografische en Militaire Kaart 1/25000 1850-1864
* Kaartenboek van Gelderland 1843
* J. Kuijper, Gemeenteatlas van Gelderland 1868, Leeuwarden, 1970
* Rivierkaart 1/10000, diverse jaargangen
* Bodemkaart 1/50000, 1966
* Geologische kaart 1/50000, 1970

Literatuur

* Anspach, J., *Dreumel, Wamel en het geslacht van Wamel, in: Gelre, 1898*

* Eynden, J. v.d., *Sociaal-economisch structuuronderzoek en survey ten behoeve van het uitbreidingsplan der gemeente Wamel*, Nijmegen, 1955

* Heere, W.R., *Sociaal-economisch structuuronderzoek ten behoeve van het uitbreidingsplan der gemeente Wamel*, Tilburg, 1963

* Heiningen, H. van, *De historie van het Land van Maas en Waal*, Zaltbommel, 1965

* Schulte, A.G., *Het Land van Maas en Waal*, Den Haag, 1986

* Sengers, A.J.M., *West Maas en Waal, een geschiedenis in woord en beeld*, gemeente West Maas en Waal, 1989

Oosterbeek, 1991

Stichting MIP-Gelderland
Oranjeweg 60
6861 BL OOSTERBEEK
tel. 085 - 336 326